

Михайло Наєнко

УДК 82-343.09+398

МІФ І ФОЛЬКЛОР ЯК СВОЄРІДНІ ФОРМИ ХУДОЖНЬОЇ СВІДОМОСТІ

У статті висвітлюється проблема наукового осмислення міфу, йдеться про його синкретичну змістовність й особливості поетики, розглядається процес фольклоризації міфічного компонента на певному етапі культурного розвитку.

Ключові слова: міф, міфотворчість, космогонічний міф, демонологічний міф, фольклорні легенди.

Словом “міф” послуговуємося настільки часто, що не завжди й замислюємося про його значення. Це *казка* чи *вигадка*? Словниково-енциклопедичні тлумачення висвітлюють міф як “оповідь, у якій передається уявлення людини про світ”, що також не є вичерпним. На сьогодні можемо стверджувати, що існує не *визначення* “міфу”, а погляд на нього різних учених, до того ж скільки вчених – стільки й уявлень. У грецьку античну пору вважали, що міф і епос Гомера – це одне й те саме. У римські часи Вергілій трактував міф як філософське (зокрема й релігійне) осмислення історії; Овідій відділяв міфологію від релігії – це, мовляв, усвідомлена, піднесена гра із заданими мотивами. В епоху Середньовіччя підтримувалося вергілієвське розуміння міфів, а в часи Відродження – овідієвське; романтики сказали, що єдиного уявлення про міф не може бути, бо насправді існують занадто різні за внутрішніми законами міфологічні світи.

У Нові часи проблему міфу найпоширеніше витлумачує О. Лосев. На його думку, міф – це необхідна категорія свідомості і буття людини взагалі; особлива форма вираження свідомості та почуттів давньої людини. Р. Барт (як прихильник структурології й

семіотики), спираючись на тезу Ф. де Соссюра про три складових будь-якого елемента – означуване, означене і сам знак, з якого все інше бере початок, усе ж схильний вважати, що міф становить собою вторинну семіологічну систему, своєрідну надбудову першої – мовної системи, або мови як об’єкта. Існують і більш нові міркування про міфи, але відповідей на питання вони не дають – як нам здається, через неухильне пов’язування міфу з фольклорною творчістю. У цьому їх головна помилка.

Знаємо, що міф завжди дає художнє уявлення про світ, він виключно анонімний і винятково поетичний, не допускає деталізації в оповідному тексті, зате кожне слово його сповнене узагальнень. Вважається, що ті узагальнення поєднують у собі і предметну інформацію, і поетичну символіку, себто в міфах від давнини співіснували елементи науки й мистецтва. Чи можливе таке, адже наука оперує понятійними, а мистецтво – образними засобами?

Найдавніша людина не ділила їх. У її свідомості явища навколишньої природи – сонце, зорі, вітер, дощ, рослинний і тваринний світ – були понятійною реальністю, а те, що вони сприймалися як живі істоти, належало фантазії. Звідси феномен *синкретизму* – злютованості понятійного та художнього, оповідного й ритуального елементів. За те, що в небесній і земній сферах усе жило й дихало, відповідали, на думку творців міфів, певні боги; предметно їх, звичайно, ніхто не бачив, але наявність як таких підтверджувалася реальними діями: грім, блискавка, дощ, світло, тьма тощо, які не могли постати з нічого.

Склалася традиція всі добрі й корисні справи пов'язувати з діяльністю добрих, а лихі – злих богів (духів). Над усіма ними верховодив Бог-універсал, у якого було архезнання всього. Він створив світ і людину в ньому, вершив подвиги в битвах за перемогу добра, опинявся в драматичних ситуаціях, коли тимчасово брало гору зло. Кажуть, що до усвідомлення й відтворення всього цього давня людина дійшла інтуїтивно, “і тому міфи сприймаються як витвори колективної й несвідомої народної творчості” [13, с. 222]. У таку тезу віриться не до кінця. Колективність можна уявити лише на стадії “шліфування”, історичного редагування міфів, але створення їх – справа особистісна, індивідуальна. До того ж – свідомо, бо неусвідомленість – це синонім інстинктивності, що властива лише нерозумним істотам. Людина ж навіть на стадії своєї первісності вирізнялася в усьому живому світі саме одержаним від природи розумом. Можна говорити хіба що про участь у її творчості роботи підсвідомих, неконтрольованих чинників, але ця риса характерна для секретів людської творчості загалом. Суттєвішою видається особливість міфологічного мислення, за яким визначалася давньою людиною причинність “поведінки” навколишнього середовища з його предметами і явищами: чому вітер віє, чому сонце світить, вода – тече, а в хмарах лютують громи та блискавки? Пояснити все це якраз і допомагав творчий потенціал людини. Не виокремлюючи себе в природі, вона “переносила на об'єкти природи свої особисті властивості, наділяла їх життям, людськими пристрастями, свідомою, доцільною господарською діяльністю, можливістю виступати в людській подобі” [9, с. 164–165], унаслідок чого й народжувалася матерія творчості – всілякі божества, громовержці, дияволи, русалки тощо. Початками їх були не інстинктивні й стихійні фактори, а усвідомлені акти чуттєво-розумової діяльності нашого далекого пращура, недолік якого полягав хіба що в невмінні відділити себе від природи. Але чи це хіба? І як би ми обходилися без наукових понять на зразок *фетишизму* (поклоніння), *анімізму* (одушевлення), *тотемізму* (ототожнення) чи *героїзації* як останнього етапу в розвитку міфотворчості перед її занепадом, не кажучи вже про саму природу художньої творчості. Саме в міфах викристалізувався її центр – *поезія*; а найважливішим є, мабуть, те, що для самої міфотворчої свідомості вона (поезія) була, як доводить один

із відомих міфологів нової доби В. Вундт, “не просто поетичною вигадкою, а реальністю” (цит. за [11, с. 3]). Відбувалося, власне, те, що сформульоване вже в наші часи О. Гончаром: “Життя в мистецтво перейшло, а мистецтво знов проростає в життя” [4, с. 460]. Структура, форми цих переходів, як і структура самих міфів, на різних етапах міфотворчості були неоднотипними і постійно змінювалися. Космогонічні міфи сповнені були дії та руху, у яких вербальна основа поставала їм підпорядкованою; на тотемічному й особливо героїчному етапі міфотворчості слово набувало домінуючого значення, на нього покладался і ритуальний обов'язок, і вияскравлення причинності дій та надання оповіді героїчного звучання, що обов'язково мало одушевлене підґрунтя. Дія і словесний образ, оповідність і шукання (пояснення) причин світобудови та буття земного постають при цьому в глибинному взаємозв'язку й нероздільності. Звідси те явище, що йменується синкретизмом раціонального й почуттєвого начал у міфах.

Звичайно, всі ці речі (перехідність реальності в мистецтво й навпаки, нероздільність раціонального й почуттєвого начал) у зв'язку з міфотворчістю слід сприймати, як кажуть, без фанатизму і з певною дозою умовності. Структурні засоби міфу надають йому зримої картинності, барвистості, загадкової лукавості, що виникають унаслідок їх неточності (приблизності). Відтак упевнюємося: міф “поєднує в собі риси і поетичної (приблизної. – М. Н.), і реально-предметної дійсності. Від першої він бере все найбільш фантастичне, вигадане, нереальне. Від другої – все найбільш життєве, конкретне, відчутне, реальне” [8, с. 62]. Стати “чистим” мистецтвом (поезією) міф не може через неможливість цілковитого відчуження в ньому фантазії від реальності, а вважатися “чистою” наукою (як формою понятійного пояснення реальності) заважає йому брак у ньому аналітичного й синтезуючого погляду на дійсність. Скориставшись міркуванням цитованого вище О. Лосєва, приходимо до діалектично суперечливого висновку, що мистецтво не народжується з міфів, але воно не існує без них; наука не народжується безпосередньо з міфів, але її не можна уявити без них [8, с. 20]. Такий узаємозв'язок між міфами, наукою та мистецтвом триватиме до тих пір, поки існуватиме загадковість земних і небесних явищ та прагнення пізнати їх. Порівняно недавно, наприклад, почалося творення міфу про НЛО (нерозпізнаний літаючий

об'єкт). В одному з останніх сюжетів його йдеться про те, що в 60-х роках ХХ ст. НЛО приводився в якійсь океанській бухті американського континенту. Коли спробували наблизитись до нього, він перемістився в інші океанські глибини. Створено було спеціальні наукові центри, групи для спостереження за космічним гостем Землі, направили до нього з різних боків підводні човни, але він, "відчувши небезпеку", зірвався з океанського дна і зник у невідомому космічному напрямку. Існують про це секретні американські документи-звіти, створено кілька документально-фантастичних фільмів, телепередач тощо. Описано навіть відчуття тих, кого нібито інопланетяни з НЛО викрали, а потім повернули на землю. Книжка одного американця на цю тему називається "Причастя". Проаналізувавши описані в ній відчуття, інший американський дослідник довів, що відчуття того, хто побував "у руках" інопланетян, цілком збігаються з відчуттями людей, які побували в передсмертних ситуаціях, у стані клінічної смерті, наприклад. Із загадковості, отже, видобувається і мистецький, і науковий продукт, але він не може набути цілком *міфічного* характеру тільки тому, що позбавлений елементів реальності, без ознак якої немає ні повноцінного міфу, ні науково-мистецьких складових його.

Найдавніші міфи, пов'язані з "олюдненням" території сучасних українських земель, зафіксував, наприклад, давньогрецький історик Геродот, описуючи античні держави Північного Причорномор'я. Його цікавила історія виникнення, зокрема, скіфських племен, і він знайшов її у героїчних міфах про Геракла. Повертаючись до Греції після чергового свого подвигу, Геракл нібито зустрівся на нашій території із змієною богинею, яка й народила йому трьох синів. Одного з них – Скіфа, що виявився під час випробувань найкмітливішим, Геракл залишив царювати на цій "скіфській" території. В іншому міфі, викладеному Геродотом, ішлося про войовниче жіноче плем'я Амазонок. Із грецької землі їм судилося примандрувати аж до берегів Азовського моря, вступати в шлюб із скіфами, але оскільки їм у Скіфії не дозволялося займатися військовою справою, ті разом із своїми чоловіками переселилися далі на схід і там заснували новий народ (савромати). До такого висновку міфотворці разом із Геродотом прийшли на основі лінгвістичних спостережень: мова савроматів була споріднена зі скіфською. Скіфологи вважають, що в подібних міфах використано

лише божества з місцевих легенд (змієнога богиня тощо), але перекази їх є плодом грецької міфотворчості, а не міфами скіфів. Доведенню ця думка не піддається.

Більшу довіру до себе викликають пізніші, суто слов'янські міфи. Вони донесли до нас, наприклад, таких героїв, як Род, Див, Сварог, Стрибог (прабоги неба), Цур (бог вогню), Пек (бог пітьми; звідси – пекло), Перун (бог-громовержець) та ін. Відомості про них дійшли до нас або у вигляді фольклорних сталих висловів (прокляття-заклинання: "*Цур тобі, пек*"), або в записках літописців, яким не менше тисячі років. Протягом тривалого часу головним богом неба й землі вважався Род (від нього походять збережені в нашій мові донині слова *природа, родина, народжувати, народ, Родень* – назва старожитного міста біля Канева та ін.). У часи князя Володимира культ Рода був витіснений культом Перуна. Про останнього та інших язичницьких богів маємо свідчення в найдавніших літописах, зокрема в "Повісті минулих літ", одним з авторів якої вважається Нестор (ХІ–ХІІ сс.). Уже в наші часи намагалися відновити, бодай схематично, окремі вітчизняні міфи. Найвідомішою є спроба Вяч. Іванова та В. Тодорова, котрі "з великою мірою вірогідності реконструювали схему основного міфу слов'янської системи, який своїм корінням іде в глибоку індоєвропейську давнину. В основі міфу – боротьба небесного персонажа-громовержця з його супротивником із "нижнього світу" (тобто – з Кирилом Кожум'якою)" [12, с. 39]. Виникнення цього міфу (як і античного міфу про Геракла) можна теж віднести до новіших, героїчних часів міфотворення, оскільки сюжетна канва його в'яжеться не лише з космічною сферою, а й суто земним буттям людини. Найстаріші ж міфи, вважається, базувалися на сюжетах космогонічного характеру.

Згаданий реконструйований міф має й суто український варіант, записаний 1890 року в містечку Трипільлі В. Ляскоронським ("Прошлое м. Триполья и окрестные о нем предания"). Має він назву "Змієві вали", а оповідає про те, що злі сили в образі Змія протягом тривалого часу спустошували освоєні людьми землі й вимагали постійної данини – людських жертв. У бій із Змієм вступають два ковалі – Кузьма й Дем'ян. Вони дійшли з ним згоди, що поділять між собою землю в такий спосіб: половина її буде їхньою, а половина Змієвою [7, с. 166].

Естетичний аспект цього міфу забезпечений символічним узагальненням добра і

зла, що постає в людських якостях. Природа й надприрода тут зрівняні в діях, але природному (людському) началу надано більшої кмітливості й мудрості, завдяки яким зло (в образі Змія) виявляється переможеним.

Міфічна творчість за своїм змістовим наповненням не однорідна. Ближчі до нас за часом міфи поліфонічніші й багатші на інформаційні та художні реалії, в чому неважко помітити цілком очевидну еволюцію творчої свідомості людини, уявлень її про своє місце в житті, про етичну картину свого внутрішнього світу. “Молодший” міфічний епос заклав “перші підвалини моральних переконань народу, виражаючи у надприродних істотах <...> не лише релігійні, але й моральні ідеали добра і зла. Ось чому ці ідеали народного епосу – більше, ніж художні образи: це ряд сходинок народної свідомості на шляху до морального вдосконалення” [2, с. 28].

Найчастіше моральні колізії ставали предметом творчості в міфах про представників загадкового потойбіччя – духів, що мешкають десь у руїнах і хащах, усіяких віщунів та інших “дітей пільми”. Творення міфів про них відноситься вже до періоду занепаду самої міфотворчості й розпаду міфу на науку та фольклорну художню творчість, а серед витворів людської фантазії вони виявились чи не найбільш живучими й колоритними. Їх не змогли здолати ні християнська ідеологія, ні середньовічні кострища, ні радянські атеїсти, що бачили в них лиш вияв темноти й людського невігластва. Тим часом їх “темна” суть не завжди така однозначна. “Всупереч своїй демонологічній природі вони іноді допомагають добрим, бідним, скривдженим, чистим душею людям і помщаються скупим, ледачим, байдужим, тобто дотримуються певних принципів народної моралі” [10, с. 7]. Саме моральний буттєвий аспект їхніх дій найчастіше був предметом роздумів старих літописців, а також критичних атак на них релігійних фанатиків і глашатаїв атеїзму. У “Повісті минулих літ” під 912 роком уперше згадується волхв-віщун, який напрозорочив князю Олегові смерть від улюбленого коня. Оскільки це пророцтво збулося, літописець уникає прямого його осуду, безсторонньо показуючи перемогу віри в надприродну силу віщувань (див. [1, с. 32]). А пізніше, зокрема в одному зі “слів” Іоанна Златоуста (IV ст.), читаємо вже відверті докори християнам: “Будучи християнами, ви упражняєтесь в кощунах эллинских и баснях жидовских, допускаете глумление на улицах и в беседах, верите в

чары и волхования...” (цит. за [3, с. 249]). В атеїстичній літературі радянських часів (XX ст.) уточнювалося: “Волхвы – кудесники, колдуны, пророки у народов Древнего Востока и Древней Руси... Следы волхования остались в народных суевериях (вера в колдовство, нечистую силу, приметы и т. д.)” [6, с. 52–53]. Отже, майже тисячоліття велася запекла боротьба з “дітьми пільми”, а вони продовжували жити. Причому на певному історичному етапі набували навіть національних рис та особливостей, що надавало їм ще більшої живучості. Таке буває частіше із суто художніми витворами і лише в тому випадку, коли ці витвори в буквальному розумінні “переобтяжені” моральною проблематикою.

Говорячи про молодість демонологічних міфів, не забуваймо, звичайно, що в новій ері з ними стрічаємося ще в “Золотому вісліюку” Апулея (II ст. н. е.). Але найбільше їх народилося у часи Середньовіччя й пізніше. Відоме “полювання на відьом” постало саме в ці часи. Згодом чорти з відьмами розселилися в кожному етнічному середовищі, живучи й помираючи, як звичайні люди, але, крім того, вони здатні перетворюватися на інших живих істот. “Наш” чорт міг перетворюватися на козеня, коня чи чорного півня, шотландська й італійська відьми “обертались на кішок <...>, фламандки – на собак, кішок, ворон і сорок, сицилійки – на жаб” [10, с. 36, 50] та ін.

Деякі дослідники досі зараховують оповіді про відьом та чортів до фольклорних, а не міфологічних творів. У радянському мистецтвознавстві, яке до міфів (це, мовляв, вигадка) ставилося з відвертою опозицією, їх називали навіть не міфами, а легендами. У кращому разі до них ставилися як до “уламків міфологічного мислення” [5, с. 12], що залишились у фольклорі. Справа тут не в термінології, а в ідеології. Якщо прийняти “міф” за вигадку, то доведеться міфами називати всю безліч опусів про Леніна та Жовтень (“Ленінська правда”, “Ленін на поліссі”, “Комісар на золотому коні” й ін.); якщо ж назвати все це фольклорними легендами, то знайдуться такі, що в них і повірять, адже фольклор, мовляв, правдивіший за міфи.

Підстав для таких міркувань немає: фольклор твориться на суто мистецьких (символічних) уявленнях людини, а в міфах обов’язково присутнє рацію, спроба, як говорилося вище, понятійно з’ясувати те чи те явище. Людина помічала, що в природі відбуваються певні зміни в рослинному і тваринному світі. Невміння їх пояснити змушувало

шукати першопричину всього в інфернальних перетвореннях. Крім того, тривалим було уявлення про дуалістичне існування тіла й душі, внаслідок чого “перетвореним” чортам і відьмам приписувалися надзвичайні можливості, здатності. Зникла, наприклад, зірка з неба, отже, вкрали її чорт чи відьма. Таке “наукове” пояснення внутрішньо заспокоювало людину, а водночас – привносило в те заспокоєння елемент художньої бентеги, переживань і загадкової краси. Ще б пак: дістати з неба зірку – хіба це не красиво? У народних піснях пізнішого походження діставання парубками для своїх наречених миготливих зірок – один із найдавніших і найпрекрасніших образів. Конкурують з ними й інші художні ідіоми космогонічного характеру – “небо прихилити”, “сонцем зігріти” й ін. Належать вони фольклору, але коріння їхнє в міфах. Потрібні були роки й тисячоліття, щоб міфотворчість переросла у творчість фольклорну. Сталося це тоді, коли наука цілком відколосалася від міфів і пішла своїм (понятійним) шляхом розвитку, а художній елемент міфів став базою для творення мистецтва як естетичної форми людської діяльності. Першим її етапом після міфотворчості судилося стати фольклору – народній творчості, яка від міфу відрізняється своєю цілковито мистецькою основою, формою тощо.

Література

1. Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян / Я. Е. Боровский. – К., 1982. – 104 с.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К.: Довіра, 1992. – 414 с.
3. Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. В 2 т. / Н. Гальковский. – Т. 2. – М., 1913. – 317 с.
4. Гончар О. Твори: В 6 т. / О. Т. Гончар. – Т. 4. – К., 1978. – 568 с.
5. Дей О. Легенди та перекази / О. Дей // Легенди та перекази; [упорядк. та прим. А. Л. Іоаніді]. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 7–36.
6. Карманный словарь атеиста [Текст] / [Ю. А. Бахныкин и др.]. – 7-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – 268, [2] с.

7. Легенди та перекази; [упорядк. та прим. А. Л. Іоаніді]. – К.: Наук. думка, 1985. – 400 с.
8. Лосев А. Миф. Число. Сущность / А. Лосев. – М.: Мысль, 1994. – 919 с.
9. Мелетинский Е. Поэтика мифа / Е. Мелетинский. – М.: Наука, 1976. – 406 с.
10. Милорадович В. П. Українська відьма: Нариси з української демонології; [упорядк., пер., передм. О. М. Таланчук]. – К.: Веселка, 1993. – 72 с.
11. Миф – Фольклор – Литература: [сб. ст.]. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1978. – 248 с.
12. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.
13. Современное зарубежное литературоведение. Страны западной Европы и США. – М.: Флинта: – Наука, 1999. – 342 с.

Mykhailo Najenko

The Myth and Folklore as the Specific Forms of the Artistic Consciousness

The problem of the scientific comprehension of the myth is considered, its syncretic meaning and the peculiarities of poetics are studied, and the process of the folklorization of the mythic component at the certain stage of the cultural development is researched.

Keywords: myth, mythmaking, cosmogonic myth, demonological myth, folk legends.

Михаил Наенко

Миф и фольклор как своеобразные формы художественного сознания

В статье изъясняется проблема научного осмысления мифа, раскрывается его синкретическое содержание и особенности поэтики, рассматривается процесс фольклоризации мифического компонента на определенном этапе культурного развития.

Ключевые слова: миф, мифотворчество, космогонический миф, демонологический миф, фольклорные легенды.

Надійшла до редакції 25.05.2010 р.

